

TL 3097 Hakas Türkçesi V

DERS 10:

İşlevleri Bakımından Zarflar: Nitelik Zarfları

Наречиелернің тузалары хоостыра пөліктері

Наречиелер тузалары хоостыра ікі улуғ пөлікке чарылчалар:

- 1) Качестволығ (чарыдығлығ) ;
- 2) Обстоятельстволығ наречиелер.

Качестволығ (чарыдығлығ) наречиелер

Качестволығ (чарыдығлығ) наречиелер действиенің хайди паза хайдағ оңдайнаң иртіпчеткенін, действиенің признагының синін көзітчелер. **Хайди? Хайдағ оңдайнаң? Хай син?** Сурығларға наңдырчалар. *Матлама тоғынарға, сала-сула тоғынарға, чоо хорығарға...*

Ат **кинетін** тохти тўскен.

Хызыл хум чазы кўннің ізиине **хызара** ізіп парған.

Алнынзар хаалап, **тиңе** пастырыңар.

Айна аны пілген ме зе, піди пістің терібісті **тіріге** сой парарын.

Көйтіктенме, Каскар, кемнеңер чоохтапчатханыңны **өтіре** пілчем.

Наташа салағына чарыпчатхан чарытхы хыриңда **ўр** одырған.

Айдоға **тың** хынығ полған.

Сала ла уңдубыспадым.

Амырынча чуртап одырбыс.

Семенның турачағы **тооза** көй парған.

Алты-читі айлахтан киліп **ікінүзін** көдірібіскен.

Чоохтағда качестволығ наречиелер действие оңдайы обстоятельствозы паза син обстоятельствозы алай ба чарытхы полчалар.

Кинетін хайаны яңыландыра, мылтых тазылап халған.

Паза пазар даа көңні чох, столба чили, ахсын ас салып, **көні** тұрыбысхан.

Тооза чоннар сағаа төрiткен iңее чили хынча.

Көдiре пөзiк синiң тағларың күүлеп тұрчалар, тан сапса.

Качестволығ наречилернiң санында *удаа, уғаа, төөле, төремiл, най, саңай* п.ан. п. Наречиелер кiрчелер. Аннаң пасха пiрiктiрiс алай пөлис деепричастие формазында полып наречиее айлан парған **-да/-де, -та/-те, -ли/-ни/-ти, -а/-е, -п** хозымнығ наречиелер: *күүледе, сүүледе, ағарта, хазарта, полосали, чолахти; азындыра/ азынада, чаза, чая, тўңдере, хатап, сынап, маңатап, мағатап, теестезiп, пастап, -ча* хозымнығ наречиелер: *ағыринча, чалбағынча, аринча;* пирiлгi падеж хозымын алынып, предмет тузазын чiтiр салып напечиее айлан парған *пiрге, тiриге, ағлахха, пўкўлге/ пўкўлее, асөске/ ачөске* п.ан.пас.

Идер тоғыстар:

Тексттi тiлбесеп салыңар. Наречиелернi сығара пазып, пўдiзiн паза тузазын чарыдыңар.

- Мирген поэның пастағы арығ хынызынаңар көглеп ала пастыр чөрчеткен... Кинетiн ағаа кем-де үндес сыххан. Анзы постаң оолны оңнығ ла чапсытпаан. Кем полчаң андаң иптiг үннiг? ол хысты харах пулинаң даа көрiп аларчых. Мирген хайди даа маңат тахпахтирға кўстензе, анзы көмес артых ла көглебiсче, уғаа килiстiре нандырча. Пiрдең, ол хыс анда чалғысхан на нимес осхас. Пiрее хати аның өөрелерi хатхырыза тўсчеткеннерi истiл парадыр. (А. Султрев)
- Пiр иртен, пасхаларох чили, Айтан маңзыраан тоғысха. Автобус сағычаң орында олох ла таныс сырайлар. Айтан оларның аттарын пiлбинче, че иртен сай мында тоғасча оларға. iдөк ле ас-өсөске, тамкы ызын тартынып, чидiлгепчелер, пiр-iкi сөснең көө чох тастас салчалар. Мына автобус сым-туюххан на чыл килдi. Тығдырабинаң азыл парған iзiктерiнзер сағам на ынағ чоохтасчатхан чон хырыс-табыснаң кўрелiзе тўстi. (А. Халларов)
- Чуртас кибiрi, тиксi чоохтаза, — ол полған на кiзiнiң чуртас оңдайы. Аны оңдайли, кибiрли чуртап полбаза, уғаа хомзыныстығ. ол ниме төлге халча, төлнiң чолы андарох тартылча. Сағыныңар, сағыныңар, олғаннар. Сағыныңар постарыңардаңар, сағыныңар палалардаңар, сағыныңар чоннаңар. Андағ полбаза, кирек хомай. Сурынған кiзее iзiк азылча, уйатпаңар сурынарға. Хайдағ даа пыро тасталча, уйатпаңар сурынарға, пыроңар тастадарға. Алчаас итпеен кiзi чоғыл, алчаас чох кiзi чоғыл. (Л. Чеева)
- Мында ууңаның тынанып алчаң орны. Төремiл ол, мында одырып, көп нимес тынанып алча. Пўн дее, истiг иде одырып алып, Уклинча ууңа поэның үзiлбес

сағызын аннаң андар узаратча: «Я, полғаннар тустар, полған чон, алынча кізілер, че амды ол чыллар, кізілер сағыста ла халғаннар. Парғлабысханнар олар. Че син, Нымырттығ арығ, олох ла турчазың. Андағох ла сілігің, андағох ла пайзың. Хайран минің чирім, хыныс-чуртазым синнең хада ирткен, өрініс-хомзынызымнаң синнең үлесчем. Чахсы полған прай ниме, уғаа истіг полған синде ноо даа туста. Соондағы даа төллерге чидер синің хынызың, өріндірерзің оларны сілиіңнең. Олар кил турар синзер, синнең, изен-минді идіп, постарының көңілерінең үлезерлер, чөптезерлер».

Аразында ууча частанчатхан харахтарын, ізебінең сүбүрек сығарып, чыс салча. Че ол харах частары аның хомзынызын киречілебинче. Чох-чох, ол аның пу чирге ирткен чыллар, чуртас үчүн читірчеткен алғыстазы. Ууча пір дее ниме хомзынминча. Пу син часха читіре чуртап, ол пу чирдегі чуртас оңдайын өтіре піліп алған: прай ниме иртісче, че чир, тізең, халча соондағы төллерге.

(Л. Чебодаева)

- Чир-чайаандағы алызығлар ниме паза хақан поларын кізідең сурбинча. Олар өөркі пабаның холынаң иділчелер. Ол уғаа күстіг, мөге күс. Кізінің аннаң сарысчаң паза күресчең оңдайы чоғыл. Анзын пістің улуғларыбыс хақан даа пілчең, оңначаң паза аннаң чарасчаң. Аннаңар Күңүре чуртағылары, ол нимені чахсы піліп, Ағбан суғның чолы, аалзар алдыра чолланып, алысчатханын сизініп, хақаннаң тамырланып, орныххан чирлерінең тибіреп пастааннар.

Че хақаннаң өбекелер чуртаан, чурт салынған орыннаң тибірирге пірдеезіне оой полбаан. Ис-пайдаң пасха оларны сағыссыратчатхан ниме көп полған. Мында прай ниме хости, пости: Ағбан суғ, Күңүре чазылары, Күңүре тағлары, аймах өңніг Күңүре олтырыхтары, поғда паза улуғ частығ хадағы харағайлар, саста өсметкен чама, көбірген... Прай ниме хости, прай ниме таныс, прай ниме истіг. Пір сөснең чоохтаза, прай ниме ибде, чағын полған тирге чарир. Че прай пу нимелернің иң өөні – ол Күңүре сыырады. Мында, күңүредегілернің улуғ сыырадында, чатчалар аалдағы чуртағыларның туған-чағыннары, іңе-пабалары, харындас-туңмалары. Пу сөөктер амғы паза ирткен тустарның пик палғалызы полча. Анзын за мындағылар чахсы пілче, оңнапча. Аннаңар сыыраттың піди, өкіс кізі чили, халчатханы оларға уғаа изі чох паза ағырсымның пілдірген.

Тиксі чоохтаза, полған на кізее, чурттаң сығып, піди ле парыбызарға оой полбаан.

(«Өбекелер чолларыңча» чыындыдаң)

Литература

Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодаева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиесі/ В. А. Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствоызы, 2018.

Боргояков М.И. Развитие падежных форм и их значений в хакасском языке. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного изд-ва, 1976. -160 с.

Грамматика хакасского языка/под. ред. Н.А.Баскакова. – М.: Наука, 1975.– 417с.

Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология.Абакан 1948. – 124 с.

Хакас тілі. Морфология/ под ред. В.Г Карпова. . Абакан: Изд-во 2004.

Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.